

GRÁFIK IMRE

A SZÉPIRODALMI SZÖVEG MINT NÉPRAJZI FORRÁS. (NÉPRAJZI ÖRÖKSÉG, TÁRGYI KULTÚRA KÓS KÁROLY MŰVEIBEN)¹

Kós Károly életműve számtalan tanulsággal szolgál a néprajztudomány művelőinek. A megtisztelő felkérés kapcsán, hogy tanulmánnyal köszönhetem Keszeg Vilmost 60. születésnapján, tudatosult bennem; adósak vagyunk mindazon részleteknek gondos és aprólékos feltárásával, melyek munkásságában néprajzi vonatkozásúak (lásd Vajk 1994; a legutóbbi és legteljesebb életpálya és értékelés: Gall 2002). Élethú leírások, hiteles adatok sorjáznak legkülönbözőbb írásaiban, melyek alapos – olykor professzionális néprajzkutatókat is zavarba ejtő - történelem-, táj- és népismeretről tesznek bizonyosságot. Kiemelten vonatkozik ez választott témánkra, az anyagi műveltségre, a tárgyi kultúrára.

Újra és újra kézbe véve munkáit megdöbbenő a felismerés. Tudományos igényű feldolgozásában (pl. *Erdély*), ismeretekben gazdag útirajzában (pl. *Kalotaszeg*), lebilincselő regényében (pl. *Varjunemzetség*), hogy a különböző műfajokból csak egy-egy példát hozzunk, egyaránt megtalálhatók a választott műfaj követelményeihez és sajátosságaihoz igazodó, s a mondanivalót árnyaló és erősítő tárgyi néprajzi információk. Valóságos – ámde rejtőzködő – *történeti-néprajzi fogalomtár*, egyfajta *néprajzi tárgy-szótár* tárul fel a figyelmes

1 Az alcím arra az előadásra utal, melyet a budapesti Állatkertben 2001. május 8–10-én Kós Károly a *harmadik évezred elején* címmel rendezett konferencián tartottam. Lásd <http://www.vilaghirnev.net/kal42.html> (letöltve 2015. szeptember 7. – időközben törölve!), illetve <http://valasz.hu/kultura/magyarul-irt-es-epített-3190> (letöltve 2016. május 18.) A téma egy változata újabban a *15. Cicelle Aranyháromszög Kulturális Napokon* került bemutatásra (Vas megye, Zsennye, 20016. augusztus 7.), ahol *A hajnal frissessége* című irodalmi konferencián Láng Gusztáv erdélyi származású irodalomtörténész professzort köszöntöttük születésnapja alkalmából.

olvasó előtt.² Természetesen nem minden esetben kifejtő, jelentés magyarázó kontextusokban, sokszor csak dokumentatív jelleggel, máskor fontos hangulati elemként illeszkedve az adott szövegbe.³

Különösen tanulságos az életmű szépirodalmi alkotásaiban a sokrétű népi tudás elemeinek tartalmi és formai-szerkezeti egységbe való szerveződése. A magyar irodalomban, talán az egyik legszebb, legtanulságosabb példáját látjuk Kós Károly egyes írásaiban a szöveg, különös vonatkozásokban a szépirodalmi szöveg (forrás értékű) antropológiai szöveggé való válásának, miközben az irodalmi és az etnográfiai textusok különböző narratív változataival szembesülünk (vö. Biczó–Kiss szerk. 2003, benne Gráfik 2003; továbbá Keszeg 2011).

Kós Károly műveiben a köznapi és köznapi ismereteknek a művészi transzponálás következményeként olyan „szövegek” keletkeztek, amelyek tehát az utókor számára forrásként is elemezhetők. Az író, szépirodalmi Kós Károly a szavak embere és mestere! Egyfajta lehetséges mai megközelítésben és értelmezésben: néprajzi ismeretek a verbális kommunikáció kódjaiban.

Lássunk néhány példát!

Elsőként az *Erdélyből*, a szerzője által „kultúrtörténeti vázlat” alcímmel jelölt műből:

„A száz városok és nagy falvak megduzzadva jólétben, akkor építik ki magukat azzá, amik még ma is, megtartva középkori szellemüket. A *polgárházak* mai napig megmaradt jórésze épült a XVII. században: *városi középületeik*, templomaik ekkor kapják a középkorra megmaradt mai kiépítésüket, vagy kibővítésüket, néha csak alapos restaurációjukat. És többnyire ebben a képükben, mai napig németnek maradtak meg stílusban és felfogásban.

A megyei városok akkor alakulnak át magyar városokká és a székely városok is komoly városi külsőt kapnak [...]. Szerényebb vagyónú *köznemességünk udvarházainak* nagy tömege azonban fából épült épen úgy, mint *jobbágyházaink*. És ha fejedelmi és főuri épületeiben és belső berendezésükben a nyugati stílus többé-kevésbé érintetlenül érvényesül, *köznemességünk falusi építkezésébenezek az idegenségek ekkor már teljesen áthonosultak*. Természetes, hogy a *falusi udvarházakat* erdélyi mesterek készítenek és rendezik be, a szerkezet középkori, egyes formák a korareneszanszra emlékeztetők, de alaprajzi beosztásuk és felépítési tömegarányaik sajátosságosan, egyénien különbözőek minden környező ország és más fajta népek hasonló rendeltetésű építményeitől és belső-berendezésétől.” (Kós 1929: 64–66.)

Az előadásunk/tanulmányunk elején fölidéztünk Kalotaszeg kapcsán föltétlenül ki kell térnünk Kós Károly *Régi Kalotaszeg* című kötetére, mely valójában Kós Károly „kódex-írása”, mondhatnánk a szépirodalom, a kalligráfia, irodalmunkban ritka szép és értékes példája, dokumentuma (*Régi Kalotaszeg*, 1911).⁴

2 E jelenség, pontosabban e kutatási lehetőség szinte a kezdetektől fölismert tény volt a néprajztudomány történetében. Mind a folklórtudományok, mind a tárgyi műveltség és a társadalomnéprajz kiterjesztette figyelmét például a szépirodalmi igényességgel írott emlékiratokra, majd magára szépirodalomra, illetve az e körbe tartozó művekre (vö. Gráfik 2004). Újkori irodalmunkban, e tekintetben különösen az ún. szociográfiák és a népi írók alkotásai szolgáltak a néprajzi érdeklődés számára sok és fontos információt. Érvényes e megállapításunk akkor is, ha igazat adunk Kósa László észrevételének, miszerint: „...mennyi tanulságot kínált volna például a *Puszták népe* elemzése, hiszen a néprajz addig egyáltalán nem vett tudomást az uradalmi cselédségről!” (Kósa 2001).

3 A nem tudományos jellegű szövegek – pl. levéltári feljegyzések – nyelv- és fogalomhasználatának a jelentéstartalmak lehetséges néprajzi értelmezésével kapcsolatban lásd: Gráfik 1992a, 1992b.

4 „A NÁDTOLLAL fekete, piros és kék tintával (tussal?) pergamenre írt és rajzolt mű eredetije nem maradt fenn, ezt viszont pótolja a korabeli két kiadás. A nyomdászati szempontból tökéletes hasonmást előbb a *Magyar Iparművészet* [1911. 5. sz.] közölte, különnyomatként az Athenaeum is kiadta.” (Kuszálík összeáll. 2003: 25.) Legújabb (szövegghű, de nem hasonmás) kiadása: Kós 1988.

Mi most a *Régi Kalotaszeg*ből idézünk részleteket fentebbi állításunk illusztrálására és igazolására (Kiemelések tőle – G. I.).

I.

Egy 1653-ból való memóriáléből „...és megmaradt régi lakóépületekből megkonstruálhatom a kalotaszegi *kurtanemesi udvarház* alaprajzát: földolog a *pitvar*, ez az első helyiség: régen nemesnek, jobbágnak főlakóhelyisége, ebédlője, társalgója, konyhája, sokszor hálószobája is. Itt áll a nagy *sütőkemence* avagy füles kemence, vagy egyszerű nyitott tűzhely, néha mázas cseréppel, kályhával kirakott *cserepes-kemence*. Itt ebédel a család, ha nincs mezei munkán, itt fogadja ösmerőseit, ha átjönnek egy szóra, vagy estebéd utáni csendes beszélgetésre. Valamikor ez lehetett a ház egyetlen helyisége, megfelel az ó-angol hallnak, de viszont lényegesen különbözik is attól [...]. A pitvarból nyílik egy, esetleg két szoba: az *elsőház* és a hátulsó ház. Az első ház (nagyobb nemeseknél: palota) a ház díszhelyisége: egyszersmind a szülők hálószobája. Itt hálnak el mint új házások. Itt fogadják az előkelő vendéget; ezt adják át vendégszobául annak, akit megtisztel a gazda. Berendezése ugyanaz a parasztnál, kisnemesnél: belső szegelletben *kályhás-kemence*, amit gyakran a pitvarból fűtöttek esetleg úgy, hogy télen együtt fűlt a pitvar főzőkemencéjével, nyáron viszont elrekeszthető volt a tüze (magyar találmányú középponti fűtés) a másik oldalon a kiskertre nyíló ablakok alatt egyik szegelletben *padláda* előtt áll az asztal; a kemence oldalán lévő külső másik szegelletben a nagy *tornyos ágy* (nem Bett hanem Bettstatt); ágy és kemence között pad. A szoba negyedik szegletében pohárszék; ha nincsen *gyantáros láda* és *szellettéka* a falon [...]. Körül a falon *tálas* [...]. Ünnepkor vagy vendégség alkalmával a szobán keresztül a mennyezet alatt iratos rudat húzott az asszony, erre akasztotta a *rúdravaló varrottast*. (Akárcsak a svéd, norvég házban.) Ha volt hátulsó ház, akkor az az öregek számára való helyiség, amikor az első házat elfoglalja az új házaspár. Fontos alkotórésze a háznak az eresz, ami előszobát pótol, illetőleg megnagyobbította a pitvart; és csak a legszegényebb embereknél maradt el. Ez bővült később *oszlopos tornáccal* is, mely néha az eresz mindkét oldalán az épület egész hosszú oldalát, sőt néha elejét is köríti. Újabbban az eresz verandává alakult át legtöbb helyütt [...]. A ház fedele alá került ezenkívül egy kamara is [...].” (Kós 1988: 46–47.)

II.

„Előkelőbb, gazdagabb nemeseknél a *pytar* két helyiséggé válik: ebédlő-palota és konyha: ezek mellett hálószobák és vendégszobák alkotják a ház lényegét. Ha a talaj egyenletlensége miatt emeletet kapott a ház egy része, ami gyakran előfordult, akkor a földszinten volt egy konyha és kamra, az emeleten megmaradt a *pitvar* és *elsőház* meg *hátulsó ház*. Építettek olyan házat is, hogy alul volt a lakás, fejjel pedig másik lakás a fiataloknak, vagy valami közel atyafinak; vagy pedig az emeleten csak vendégszobák voltak és talán kamara is. De az mindig úgy volt, hogy emeletes ház földszintjén voltak a főhelyiségek, itt lakott a ház fő ura, akie a telek is, aki parancsol a házban.” (Kós 1988: 47.)

III.

„A magyar ház középpontja a *pitvar*, melynek küldő fele fölé (pitvar világossága) *vízszintes gerendás mennyezet* borul, belső fele a nagy tűzhely fölött nyitott a fedélszék (*füstház*) a füst elvezetése céljából. De a fedelet a magyar fűstháztól mint technikai megoldástól eltekintve sohasem kapcsolta lakóházába, és állatját sem rakta soha lakóháza fedele alá. A magyar ház *csupos fedelet* kapott szemben a germánok nyeregfedelével. A *magyar ház fedele meredek* volt (technikai okokból, hogy a hó, eső be ne áztassa a szalmát), a germán házé lapos. Később a germán népek közül az angolok, németek, hollandusok, de a román népek közül is a franciák a csúcsíves stílussal átvették a favázás építést és a meredek oromfalat, ami egyúttal a manzardhelyiségek elhelyezését tett lehetővé. A magyar tanult a szászok útján, gótikus formákat, szerkezetet is, de sem a favázat, sem az oromfalat nem fogadta el, sem padlástérbe nem épített lakást.” (Kós 1988: 50.)

IV.

„Halottaink fejéhez nem állítunk komoly keresztet, sem rideg márványt, mi régi harcos pogány-unokák: csillagos *buzogányos fejfát* tűzünk halottunk dombjára: *selyem lobogósat* szűkek sírjára, *tollbokréást* gyermekek fejéhez. És ahány fejfa: mind színésre festődik: szelid párákékkel és csattanó pirossal íródik a *faragott him*. És nem írjuk a fejfára hogy: meghalt ekkor s ekkor; de komoly öreg betűkkel rárovódik az ősi írás: 'Itt várja Jézusát...'. A mi temetőinknél nincsen vidámabb kertje az Úristennek. A mi temetőinkbe nem hakni mennek az emberek, csak stációt tartanak; csak várják az eljövendő Jézust [...].” (Kós 1988: 54–56.)

A történeti hűség érdekében fel kell idéznünk, hogy:

„Kalotaszeg nem volt választott szülőföldje (amint ezt valaki írja érdekességből), hanem a gödöllői vagy diósi művésztelep művészei mintájára ő is keresett egy Kolozsvárhoz közeli nyaralóhelyet, lehetőleg Kalotaszegen, amit akkor már Körösfői-Kriesch Aladárék, Malonyay Dezső s még előbb Herrmann Antal (kinék a szomszédos Jegenyén volt nyaralója, házi nyomdával) és Jankó János (*Kalotaszeg magyar népe*. Bp. 1892.) már fölfedeztek. Apám Sztánán 1910-ben épített nyaralót (az óvén kívül ekkor már volt itt vagy 10 más nyaraló is, pesti és kolozsvári írónak, zenésznek, jogásznak stb.) s mivel a háború alatt anyám itt volt kénytelen nevelni 3 apró gyermekét, hát a háború végeztével ez végleges családi otthon lett.” – írta ifj. Kós Károly (Sas szerk. 1984: 16.)

Tudományszakunk részéről már volt, aki elhelyezte és értékelt Kós Károly kalotaszegi vállalkozását mind a néprajz, mind az életmű tekintetében. A nehezen hozzáférhető kiadványban megjelent megállapításokat tanulságos felidézni:

„Amikor Kós Károly tudatosan tájékozódni kezdett, mint a Farkas utcai kollégium diákja, Kalotaszeg a hazai tudományos és közérdeklődés középpontjában állt. Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka írói, szervezői tevékenysége kellően felhívta rá a figyelmet [...]. Kalotaszegnek külön rangot adott, hogy népművészete máig egyedülálló visszhangot váltott ki Európában, varrottasait megbecsülték Anglia művészei éppen úgy, mint a századelő finn építészei, iparművészei [...].

Az első világháború és az azt követő államfordulat, az intézményi hálózat gyökeres átalakulása azonban megzavarta a folyamatosan gazdagodó tudományos irodalmat, de visszavetette a Kalotaszeggel foglalkozó publicisztikát is. A korábban oly népszerű tájon bizony megfogytak mind a gyűjtők, mind az érdeklődők. Különösen szegénynek mutatkozik a táj irodalmában az 1918 és az 1932 közötti korszak, amikor napvilágot lát Kós Károly *Kalotaszeg* kötete. Ez az írói tájrajz új vonásokkal gazdagította vidék néprajzi képét, egyben felvillantotta értékeit, megmutatta, mennyi elvégzendő feladat vár apályára készülő szakemberekre [...].

Kós Károly Kalotaszegre két dologban lényegesen meghaladta a korábbi műveket. A tájat széles kitekintésben a havasok és a folyóvölgyek ökológiai, gazdálkodási egységeként vázolta fel.

Ez annál is figyelemre méltóbb, hiszen a néprajzi irodalom 1926 előtt a földműves gazdaságok agráretnográfijáról alig-alig közölt valamit. A táj szélesebb, alaposabb ismertetése lehetővé tette Kós Károlynak, hogy a magyar és a román együttélést a történeti, ökológiai valóságnak megfelelően, mint a vidék meghatározó realitását mutassa be. Erről sem előtte, sem utána mélyebben nem szóltak, fontosabbat nem közöltek. Megközelítése lehetővé tette, hogy mindenfajta nacionalista, sovén elfogultság, előítélet alól egyszer s mindenkorra kihúzza a talajt. Benne egyszerre munkál a tudományos és a művészi igazság, s mindenekelőtt aranyfedezete mély embersége, humánuma. Kós Károly nagy fölfedezése volt, hogy rájött, a XIX–XX. századi népelet Magyarországon is, de különösen Erdélyben nemcsak egyenes folytatása a XIV–XV. századnak, hanem jellegében, rendszerében a jobbágyvilág alkonyáig azonos maradt vele. Ez áll a gazdálkodás ökológiai rendszerére, a gazdaság felszerelésére, s az életmódra egyaránt. A XVI. vagy a XVII. századi gazdasági feljegyzések ugyanígy értelmezhetők a huszas évek helyi gyakorlata alapján, amint Kós Károly számára természetes és logikus volt joggal a történeti adalékok felelevenítésére segítségül hívni a népelet kortársi gyakorlatát. Kós Károly néprajzi, történeti érzékét, intencióját mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Kalotaszeg megjelenését közvetlenül megelőzően tették közzé az első hiteles falu-ásatási adalékokat, amelyek a XVI. században elpusztult házak és háztartások régészeti maradványai révén bizonyították a késői középkori és a kortársi paraszti kultúra, tárgyi világ azonosságát.” (Filep 1984: 79–81.)

Ami azonban a kifejezetten szépirodalmi vonatkozásokat illeti, szinte taláalomra felütve a *Varjunemzetség*⁵ című kötetet, az alábbiakat olvashatjuk (kiemelések tőlem – G. I.):

5 Sajátos, hogy a kötet címlírása nem teljesen egyezik meg, sem a különböző kiadásokban, következőképpen a különböző bibliográfiai hivatkozásokban sem.

I.

„Nyár elején, hogy Gáspár hazakerült, nekifogtak. A templomos, hűvös fenyvesben egy hosszú hónapig csattogott a *balta* és zengett a *kétkézi erdei fűrész*; a fekete, öreg fenyőrönkök lefeküdtek a mohára. A *rönköt lehúztatták a lovakkal* a helyire. [...]

Ősz végére pedig készen voltak nagyjából. A nagyudvar bekerítve ki kővel, ki boronával, ki hegyes karó közé font kerttel. Külön *pajta* lónak, marhának, eresz a juhnak; *szekérnek, szánkának szín*. És a ház is. Magos, csúpos fedele zsindelezve, a tornác tölgyfaoszlopokkal, ajtó, nyíló ablak szépen. Pitvarban, első házban *cserepes tűzhely, hunyadi zöld kályhával rakva*, a közök veres miumiummal húzva szépen. Még arra is ráért unalmas, esős napokon Gáspár, hogy az *ablakhólyagokra* csillagot, madarat, virágot szurkált ki az árral, hogyha besütött a reggeli nap, hát csupa öröm volt látni a falon a cifrákat.” (Kós 1934: 31.)

II.

„Basa Tamás úr a *kemencetűz* mellett melegedik, kis Anna járja az idegen házat. Megnéz mindent és meglát mindent: a nagy, faragott bükkfásuszénkot (szuszék – sajátos, ősi formájú és szerkezetű, teljes egészében bükkfából, egyetlen vasalkotórész nélkül készített láda – *hambár*. A kalotaszegi nép *gabonát* tart benne, mert a bükkfát egér nem rágja keresztül. Háziiparszerűen, tömegárúnak ma is a régi formában, szerkezettel és díszítéssel készíti és hordja a vásárookra Dongó falu – gyalui havasolja – népe.), a *fiókos asztalt*, az *írott karosszéket*, a *tálast* a falon, a *négyágú hímes gyertyatartókat, hótalpakat*, szarvas szarvakat a szegletbe hányva. Megtapogatja a falon körös-körül aggatott puha, meleg vadbőröket. És szívja bé a gyantaszagot, aki mindenünnen megcsapja.” (Kós 1934: 36.)

III.

„Hogy az eső elállott, kisütött a nap, és a hó végén a falusi turmákat (juhnyáj) kihajtották a *széna-füvekre*.

Ezen a tavaszon valami tolvajok ütöttek *tanyát* a havason, és nagy kárt tettek a jószágban. Eleinte csak egy-két juh veszett el meg *korai bárány*. Elbódorgott, gondolták az emberek, és bírságolták a pakulárokat (számadó juhász). De mikor ötivel-hatával kezdettek hibázni, akkor már tolvajra gondolt mindenki.

Valami szegény mokányok a lopók bizonyosan. A tél nehéz volt, és kíeheztek. Ebben is maradtak: de a pakulárok *hosszú nyelvű fejszét* hordoztak magukkal, és nemigen mertek nyugodtan aludni.

Egy ideig el is maradt a tolvajlás, amíg aztán egy éjszaka a Bánffy urak *kalotai turmájából*⁶ szakítottak ki ötvenhárom juhot. A pakulárt megverték, a csoring (juhászbojtár) elfutott. Két napra rá a Gyerőffy uram dongói turmáját egésziben hajtották el. A turma éjszakára a hodályban (juhállók) volt a *palánk* megett: a házban három *béres*, a *pakulár* és a *hodályos*, amikor a kutyák ugatni kezdtek, mind az öten fejszével mentek az udvarra. De a lopók is többen voltak és puskásan [...] az egész turmát, százhatvan juhot, szépen elhajtották [...].

Ez már nagy dolog volt, és nem maradhatott ennyiben [...]. A gornyikok (vadőr, erdőpásztor) puskát kaptak, és Varjuéknak se éjjelük, se nappaluk. A nyomkereső plajászoknak (kincstári-fejedelmi-várradalom gyalogos, puskás jobbágy katonája) és lovas portáknak (lovas portya: könnyű, kopjás lovas járőr) Maksai parancsolt.” (Kós 1934: 45–46.)

IV.

„Meghalt Basa Tamás uram öreg élete párja, a csendes, könnyen síró, örökké dolgozó nemzeti asszony. Elmúltott úgy, ahogyan élt: alig is vette valaki észre szegényt. Csak egyszer nem kelt föl hajnalban ágyából: elaludt örökre.

Eltemették. A virágos *cinterembe* és *hímes fejfát* szúrtak fejtől a dombra.” (Kós 1934: 66.)

V.

„Süt a nap és a fűzfa telisdeteli barkával. A hegyoldali irtásban sárgállik a somfa, mint az arany. Apró, foszlós, fehér fellegek az égen és a buja őszi vetést borzolja a szél. A tavaszi forduló tele *ekékkel*

6 Vö. a később író Wass Albert nyelvvel: „Különleges hangulatúak a román eredetű tájszavak, szűk jelentéskörben mozognak, az erdővel és főleg a pásztorkodással kapcsolatosak. A pláj havasi tisztás, hegyi ösvény, átjáró, a plájász erdőőr, mezőőr, a pojána havasi vagy erdei tisztás, az esztana vagy szina juhászkunyhó, a pakulár juhász, a turma pedig juhnyáj.” Lásd http://www.wassalbert.eu/wassalbert/rola/a_nyelv_mestere.pdf (letöltve 2016. július 16.)

és a *frissen szántott hosszú barázdák*, mint véres vonalak hasítják a szürkére korhadt tarlót; az ekék nyomán mindenütt varjuk és barázdabilegetők keresik a gilisztát.” (Kós 1934: 95.)

VI.

„Szűz hóba nyomok nyomódnak bele: *farkasnyom* és *rókanyom*, meg *medvenyom* is, azután otromba *emberi csizmanyomok* és *lónyomok* is. Vékony csapások nőnek a nyomokból először, mint pókhálószálak kötődnek, szövődnek összevissza, aztán szélesebb ösvények taposódnak ki, amiken asszony és gyerek is eligazodik. És *szánkanyomok*, *gyalog- és lószánkanyomok* jönnek végezetül. Aki igazi vadászember, olvasni tud a téli nyomokból, mint iskolamester diákkönyvekből. Mindeneket kivallanak a nyomok annak, aki érti a nyelvüket.” (Kós 1934: 155.)

VII.

„Aztán Rákóczi felállott és felvette a *bélelt bekecset*, a *kucsmát* fejébe nyomta, felkötötte derekára a *bőrövet*, akibe a *vadászkést* dugta, nyakába akasztotta szíját, akin a *puskaportartó szaru*, meg a *kulacs* akaszkodott s a *tarisznyát*, akiben az ételt meg a többi vadászkésztséget tartotta és vette a puskáját.” (Kós 1934: 156.)

VIII.

„Gerőffy Andráska egyszer csak felmutatott a hegyoromra.

– Látja, Édesapám, azt ott?

A hegyorom – élesen, tisztán látszott –, valami emberek magános fenyőszálat takarítottak kopaszra.

– *Lármafa* – mondta az öregebb Gerőffy.

– Sokat láttam, amióta járkálunk.” (Kós 1934: 157.)

IX.

„Gáspár a *hótalpakat szíjazta csizmájára* a tornácon, mellette Maftyé, a mariseli régi vadász ugyanezt cselekedte: csakhogy ő *bocskor* alá kötötte azokat. A menyecske *szurokfáklyával* világitott.” (Kós 1934: 164.)

X.

„... egy csepp bort melegítetek az úrfinak. Aztán a *csizmát* le kell vetni, *kapcát* megszáritani, a víz holmit terítsétek ki. Üljön le, úrfi, a tűz mellé. – Aztán kinyitotta az ajtót, és nagyot kurjantott:

– Hej, Vaszi, Juon, öltözzetek útra.

Ő maga is *bekecset* vett, meg *hótalpakat* kötött fel. A polcról *szurokfáklyákat* vett elő, és egyet meggyújtott a tűznél. Egy ember dugta be a fejét az ajtón.

– Kötelet hozzatok, meg egy *kézi szánkát* is. *Fejszéket*. Na, mehetünk. Aztán csak igya meg a meleg bort, úrfi. Éjjélre talán itt leszünk.

[...] Éjjélre aztán meg is érkeztek. A pataki urat úgy emelték le ketten a *gyalogszánkáról*, ahogy *pokrócokkal* letakarva egy *saroglyán* feküdt. Bevitték az *első házba*, s egy nagy *karosszékre* ültették.” (Kós 1934: 167–168.)

XI.

„Maksai öltözött az úthoz, de lassan készült el. A *skeptárt* fordítva vette, mind kinlódott a gombokkal, amíg észrevette, hogy nem jól van. A *bekecs* felé *bőrövet* kötött derekára, abba nagy pisztolyt dugott. *Szegesvégi botját* keresgélte elé és a legnagyobb *süveget*. A *csizmát* egy legénnyel *befagyúztatta*.” (Kós 1934: 177.)

XII.

„Egyszer ősztájon, amikor a búzát már hazatakarították, öste felé a Mike-portára beállított egy ember. Az udvaron béresasszonyok *kendert tiltak* és a csendes levegőben, a nyugovóra készülő nap fényében csillogva szálldogált a *pöszlék*. Erősen meleg volt és kenderszagú minden. Egy gyermek is álldogált ott és *kenderkőcből ostort próbált fogni*. Az ember vén volt már, fején *süveg*, a haja lenyírva, hosszú bajusza lógott és belekeveredett szürke szakállába. *Kantárszáron* lovat vezetett, a *nyeregből hátul puská* lógott egyoldalón.” (Kós 1934: 200.)

S bár az ünnepelt a folklórkutatás jeles személyisége, ezen belül is a szövegtudomány kiemelkedő egyénisége, éppen az utóbbi kapcsán ki kell még térnünk Kós Károly alkotói munkásságának egy más vonatkozására is. Van ugyanis egy más síkja az anyagi műveltség, a tárgyi néprajzi ismeretek megőrkítésének és továbbadásának az életműben. Az *építőművész és tanár Kós Károly az ábrák, képek embere és mestere is!* Földézett műveiben mellékletekként,

vagy önálló alkotásokként léptékhelyes rajzok, arányos grafikák, művészi metszetek, mind-mind a *vizuális kommunikáció kódjaiban megörökítve a tárgyi néprajzi információk sokaságát, mára már néhányat csak az ő révén dokumentálva.*⁷

Egyetértően idézzük néprajzos méltatójának szavait: „Vitathatatlan, hogy pallérorozottan foglalkozott a mezőgazdasági építészettel teoretikusként is. Nem véletlen az sem, hogy a ma a Petru Groza nevét viselő nagymultú agrár főiskola professzoraként vonult nyugdíjba. Hagyatékának figyelmet érdemlő, de még alig értékelt részét képezik tanárként közzétett jegyzetei, segédkönyvei.” (Filep 1984: 79)

Ezek köréből a népi műveltség tárgyi vonatkozásait tekintve a *Gazdasági építészet* (Kós 1944a), a *Székely népi építészet* (Kós 1944/b), a *Falusi építészet* (Kós 1946), a *Mezőgazdasági építészet* (Kós 1956) emlékanyagát, illetve kérdéseit tárgyaló munkái szolgálnak fontos információkkal és tanulságokkal. Anélkül, hogy e kisebb-nagyobb terjedelmű feldolgozások részletes elemzésébe most belebocsátkoznánk, példaként csak egyiküket, a – szerző szándékai szerint – praktikus igényeket is kielégítendő (s nem véletlenül a Józsa Béla Atheneum – Kolozsvár, Hasznos Könyvtár 2–3. számaként megjelent) könyvecskéjét emeljük ki. A viszonylag kis terjedelmű kötet összefoglaló jelleggel ír az erdélyi falusi településekről, a népi építkezésről. A szerény kiadvány szövege és illusztrációs anyaga az anyagi műveltség, a tárgyi kultúra e területének valóságos alkalmazott etnográfiai kézikönyv-szerű feldolgozása: a néprajzi ismeretek lehetséges és kívánatos felhasználásának minta-tárával, magyarázatokkal ellátva (Kós 1946).

Kós Károlyt szinte a kezdetektől foglalkoztatta a népművészet. A történeti és a recens emlékanyag bemutatásán és elemzésén túl foglalkozott a tárgyalkotó népművészet fogalmának, tartalmának kérdéseivel is. Az építészet népművészeti vonatkozásain túl ez irányú érdeklődését több tanulmánya, cikke is dokumentálja (példaként vö.: Vajk 1994: 158, 161, 355 tételek).

Külön említést kell tennünk azokról a kéziratos munkákról, amelyek nem kaptak/kaphattak (eddig?) nagyobb nyilvánosságot, pedig a bennük megfogalmazott szöveges ismeretek és az értelmezést segítő/elmélyítő művészi megformált képi információk különleges szakmai és esztétikai élményt nyújtanak. Tárgykorunk szempontjából – mint azt a szélesebb olvasóközönség számára is elérhető szemelvények is igazolják (Sas szerk. 1985: 157–158) – a *Testamentum és agrikultura* (Kós 1915) és a *Könyv a lovakról* (Kós 1938) című, valóságos kézműves alkotások érdemelnek kiemelt figyelmet.

Kós Károly emberi és szakmai hűsége csak a néprajztudomány legnagyobb alakjaihoz mérhető. Egy tisztelője írta születésének 90. évfordulója kapcsán köszöntőjében: „Világhírű építész is lehetett volna. Ünnepelhetnénk a kilencvenévest akár itthon, Magyarországon, akár úgy, hogy a nagyvilágból a világhírű látogatóba hazatér. Bartókkal és Kodállal vehetnénk őt össze, mert Kós az építészetben azt kereste, amit Bartók és Kodály a népzeneben. A nép hangját, formavilágát, ízlését, házépítő szenvedélyét, templomépítő szorgalmát akarta uralkodóvá tenni a magyar architektúrában.” (Ruffy 1984: 98.)

A Bartók és Kodály életművel való párhuzam a Kós Károly munkásságát jól ismerő és értő néprajzkutató részéről is megfogalmazódott, mégpedig Lechner Ödön törekvéseivel összevetve:

„Kós [...] saját helyszíni tapasztalatai alapján ismerte az erdélyi építészet valóságát, az épületek szerkezetét, struktúráját, arányait, a díszítést ennek rendelte alá. Erre a szemléletre alapozta a konstruktív népművészet programját. A struktúra meglátása és a helyszíni kutatás tette Kós Ká-

7 A vizuális ábrázolások néprajzi értelmezésével, a „kép” szemiozálásával kapcsolatban vö.: Gráfik 1994, 2000, 2001.

roly munkásságát hasonlónak Kodály és Bartók életművéhez. Ezzel vált Kós a magyar építészet és tárgyi művészet programadóivá. Célkitűzései ma is időszerűek.” (Kresz 1984: 78.)

Mi sem természetesebb, minthogy a tárgyi néprajzi vonatkozások az építészettörténeti, építőművészi feldolgozásokban jelennek meg leggazdagabban, különösen, ami azoknak a vizuális megjelenítését illeti.

Itt most tanulmányunkban képi illusztrációknak kellene következni, jobb esetben terjedelmesebb válogatásnak Kós Károly e tekintetben kiváltképp gazdag és dokumentatív erejű alkotásaiból. Ám ettől egyfelől terjedelmi korlátok miatt, másfelől azért mert az illusztrációs anyag egy jelentős része csak színes nyomatban lenne igazán informatív, melytől sajnos – nyomdatechnikai, pontosabban kiadvány-finanszírozási okok miatt – el kell tekintenünk. Ebben a vonatkozásban a néprajztudomány oldaláról szinte felbecsülhetetlenül (vagy legalábbis még nem felmért és nem kiértékelt) gazdagságú a Kós Károly életmű. Település- illetve utcaképek, telek/porta vázlatok, épület külsők és helyiségek berendezéseit bemutató – művészi értékű – rajzok, grafikák, metszetek idézik fel esztétikai igényességgel, s ugyanakkor – ha kell – műszaki hitelességgel és művészileg is magas színvonalon a néprajzi örökség tárgyi elemeit.

Vajon mi tette mindezt lehetővé Kós Károly számára? Csak a kutató, figyelő, a régiek tudását megismerni akaró, gyűjtő, megőrkítő, dokumentáló mentalitás? A nép közvetlen közelében való megtelepedés és életvitel? A hagyományokat tisztelő és megbecsülő intellektus? Folytathatnánk a kérdéseket, ugyanis a felsoroltakon túl föltehetően még sok minden más, illetve mind ezeknek valamiféle szintézise.

Megítélésünk szerint a tárgyi néprajzi vonatkozásokban gazdag anyagismeret mögött egy – talán korát és kőreit megelőző – komplex szemlélet áll. E szemlélet legfőbb jellemzői:

- a földrajzi táj és az ember alakította környezet harmóniájának szükségszerűsége és igénye;
- a nemzeti és az egyetemes kulturális örökséghez való ragaszkodás és hűség;
- az évszázadok alatt kipróbált és bevált tradíciók továbbéltetése;
- a felhasználva, alkalmazva megőrizni attitűd.

Olyan alapvetések ezek, melyeket ma is korszerűeknek, követendőeknek és megvalósítandóknak itélünk, s melyekben – miként Kós Károly életművében – ott a helyük a tárgyi néprajzi ismereteknek is.

Ennek a komplex szemléletet eredményező szintézisnek a létrejöttében kétségtelenül dominált az a program, mellyel a magyar építészeti stílus megteremtésén munkálkodott. Mint azt egy nem néprajzos méltatója írta:

„De ő nem elképzelni akarta azt, hogy milyen is lehetne, vagy kellene ez a stílus legyen. Inkább elindult megkeresni és megismerni azt, ahogyan a magyarok évszázadokon át építkeztek: megkeresni azt, ami alap lehetne számára. Erdélybe ment, városok és falvak építészetének szellemét akarta megérteni. És a maga stílusát abból alakította ki, amit ott látott [...]. Kós az építészetben a magyarságot kereste. És megtalálta azokét, akik az épületekkel éltek. Az emberekben találta meg a magyarságot a maga számára. Ebből építette fel az ő lelkének közösségi erejét. [...] Így jutott el Kalotaszegre, és az ottani emberekért meg is állt. Hogy házat építsen magának ... Ebben a közvetlen valóságban lett magyarsága életvalósággá.” (Tordai 1984: 119.)

E Keszeg Vilmost köszöntő kisebb – s az illusztrációkat; képeket, ábrákat, rajzokat, metszeteket, grafikákat, sajnos teljességében és változatosságában nem bemutatható – közleményünkben felvetett problematikával kapcsolatban, a magunk részéről elképzelhetőnek tartunk egy olyan kutatási programot, mely módszeresen feltárhatná a Kós Károly szöve-

gekben és a szövegekhez tartozó illusztrációkban rejlik, egyfajta „művészi (szépirodalmi és képzőművészeti eredetű és értékű) dokumentum”-ként értelmezhető adatok, információk néprajzi jelentéseit, vonatkozásait.⁸

Zárásként egy talán váratlannak tűnő gondolatársítás. Az a Kós Károly, akinek egyéniségét, életművét, emlékét e tanulmányban – elsősorban szépirói munkásságán keresztül – felidézük, életművének gazdag néprajzi vonatkozásai ellenére, nem néprajzkutató volt. Egyes lexikonok szerint építész, író, grafikus, könyvtervező, szerkesztő, könyvkiadó, tanár, politikus, aki mindebből következően sok más tekintetben is továbbörökítette tudását, szemléletét. A magyar néprajz tudománytörténetében azonban van Kós Károly, aki nem más, mint: a fia. Ez természetesen nem véletlen, sőt mondhatnánk szinte törvényszerű. Id. Kós Károlynak a magyar népi kultúrához való viszonyulásából, a népi műveltség iránti érdeklődésének és elkötelezettségének tudatosan vállalt programjából örökítődtől át és formálódott ki ifj. Kós Károly pályaválasztása.⁹ A magyar néprajz szempontjából, akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy ha id. Kós Károly „életműve” mással nem is ajándékozta volna meg szaktudományunkat, mint ifj. Kós Károly néprajzi érdeklődésének felkeltésével, majd a fiú kiterjedt gazdag munkásságával, akkor is tisztelettel és megbecsüléssel kellene emlékeznünk rá, az apára.

SZAKIRODALOM

Bárdi Nándor – Nagy Ákos (összeáll.)

é. n. *Kós Károly néprajzkutató kézírathagyatéka*. Elérhetőség: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=755> (letöltve 2016. július 16.)

Biczó Gábor – Kiss Noémi (szerk.)

2003 *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Csorba Csaba

1974 Dr. (ifj.) Kós Károly tudományos munkássága. *Ethnographia* LXXXV. (1974) 200–204

Filep Antal

1984 *Kós Károly és a néprajz*. In: Sas Péter (szerk.): *Kós Károly emlékezete*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 79–85.

Gall, Anthony

2002 *Kós Károly műhelye. Tanulmány és adattár / The Workshop of Károly Kós. Essays and Archives*. Mundus Kiadó, Budapest.

Gráfik Imre

1992a A paraszti társadalom rétegződésének tárgy-esztétikai vonatkozásai. In: Uő: *Jel és hagyomány. Etnoszemiotikai tanulmányok*. (Folklór és etnográfia, 59.) KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 195–211.

1992b Tárgyi kultúra a levéltári források tükrében. (Elemzés bináris oppozíción alapuló szemiotikai állandó megkülönböztető jegyek alapján). In: Uő: *Jel és hagyomány. Etnoszemiotikai tanulmányok*. (Folklór és etnográfia, 59.) KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 213–224.

1994 A dunai hajóvontatás ikonográfiája. *Arrabona*. (31–33) 265–287.

2000 „Van képem róla.” (Vizuális ábrázolások néprajzi/etnoszemiotikai értelmezése.) In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-*

8 Ennek kezdeményezésére és irányítására talán éppen a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudománygyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézete lenne hivatott.

9 A teljesség igénye nélkül lásd Csorba 1974; továbbá Kós Károly néprajzkutató kézírathagyatéka (Bárdi–Nagy összeáll. é. n.). Munkásságát, emlékét alapítvány (a Dr. Kós Károly Néprajztudós Alapítvány) őrzi, ápolja, lásd <http://drkoskaroly.hu> (letöltve 2016. július 16.).

- ben. *Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. II. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 757–797.
- 2001 Az etnoszemiotikai kutatások lehetőségeiről. (A KÉP szemiózisa). In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 244–263.
- 2003 Etnográfiai szöveg narratív változatai. In: Biczó Gábor – Kiss Noémi (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 71–87.
- 2004 A tárgyi világ Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediájában. In: Péntek János (szerk.): *Magyarul megszólaló tudomány*. Lucidus Kiadó, Budapest, 155–173.
- Keszeg Vilmos
2011 *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 7.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- Kós Károly
1915 *Testamentum és agrikultura*. Sztána.
1929 *Erdély. Kulturtörténeti vázlat*. Kolozsvár.
1932 *Kalotaszeg*. Kolozsvár.
1934 *Varjunemzettség*. Kolozsvár.
1938 *Könyv a lovakról*. Sztána.
1944a *Gazdasági építészet*. Kolozsvár.
1944b *A székely népi építészet*. Budapest.
1946 *Falusi építészet*. Kolozsvár.
1956 *Mezőgazdasági építészet*. Bukarest.
1988 *Régi Kalotaszeg*. Metrum, Budapest.
- Kósa László
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kresz Mária
1984 Kós Károlyról. In: Sas Péter (szerk.): *Kós Károly emlékezete*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 77–78.
- Kuszálík Péter (összeáll.)
2003 *Kós Károly emlékkönyv*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Ruffy Péter
1984 Kós-köszöntő. In: Sas Péter (szerk.): *Kós Károly emlékezete*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 97–100.
- Sas Péter (szerk.)
1984 *Kós Károly emlékezete*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre.
1985 *Kós Károly képeskönyv*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.
- Tordai Zádor
1984 Száz év magánytalanság. Új Írás XXIV. (3) 117–120.
- Vajk Ilona (összeállította és a bevezetőt írta)
1994 *Kós Károly válogatott bibliográfiája*. Kiadja az Országos Idegennyelvű Könyvtár, Budapest.

TEXTUL LITERAR CA SURSĂ ETNOGRAFICĂ (PATRIMONIUL ETNOGRAFIC ȘI CULTURĂ MATERIALĂ ÎN OPERELE LUI KÁROLY KÓS)

Opera lui Károly Kós oferă nenumărate detalii reprezentanților etnografiei. Regăsim descrieri și informații autentice în cele mai diverse lucrări ale sale, care demonstrează cunoștințe profesionale din domeniul istoriei, geografiei și a etnografiei. Acest lucru se remarcă în mod special referitor la tematica aleasă de autor, adică cultura materială. În fața cititorului iscusit se destăinuie o adevărată enciclopedie istorică-etnografică a noțiunilor, un fel de dicționar etnografic al obiectelor. Bineînțeles că acest lucru nu se realizează întotdeauna în contextul detaliilor sau al explicației, câteodată reflectă doar un caracter de documentare, iar altă dată reprezintă un element subordonat atmosferei create. Este de remarcat modul în care elementele culturii populare sunt organizate într-o unitate formală-structurală și de conținut în operele sale beletristice. Probabil că este cel mai frumos exemplu din literatura

maghiară privind modul în care textul literar devine text antropologic, în timp ce noi, cititorii ne confruntăm cu diferitele variante narrative ale acestora.

THE LITERARY TEXT AS A SOURCE FOR ETHNOGRAPHY (ETHNOGRAPHIC HERITAGE AND MATERIAL CULTURE IN THE WORKS OF KÁROLY KÓS)

The work of Károly Kós offers numerous details for the representatives of ethnography. We can find authentic descriptions and data in the most diverse pieces of his work, which demonstrate professional knowledge regarding history, geography and ethnography. This can be observed even more obviously in relation to the topic chosen by the author of this study, namely material culture. The rigorous reader can discover a real historical, ethnographic encyclopaedia of notions, a kind of ethnographic dictionary of objects. Naturally, this is done not always in a detailing or explanatory context, sometimes it reflects only the intent of documentation, other times it represents an atmospheric element. It is remarkable how the elements of folk culture are organized into a formal-structural and content unity within the literary works of the author. Probably we are dealing with the greatest example in Hungarian literature regarding literary text becoming anthropological text, while the readers are confronting with different narrative variants of these.

KÉPEK

ERDÉLY

1. Segesvári szász ház (16–17. század)

2. Kalotaszegi magyar jobbágy-ház, Körösfő, Kolozs vármegye, 18. század vége (faépület)

3. Székely nemesi kúria, Kis-Borosnyó, Háromszék vármegye, 18. század (kőépület)

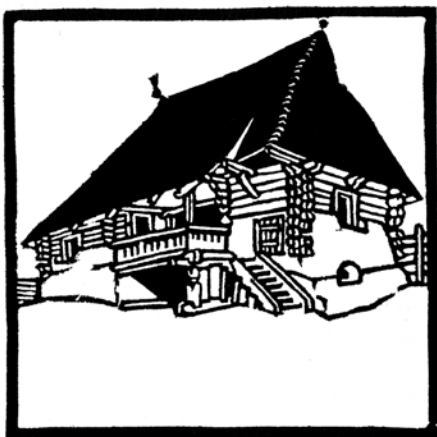
4. Verespataki román aranybánya-birtokos háza (18. század vége)

5. Szász parasztházak, Brassó vármegye, 19. század eleje (kőépületek)

6. Román nemesi kúria, Verespatak, 19. század eleje (kő- illetve faépület)

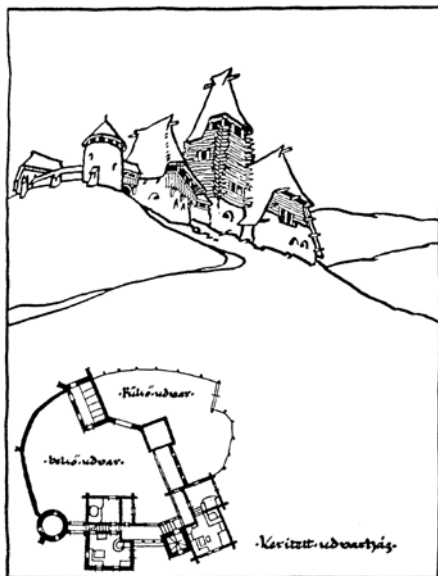

7. Torockói magyar háztípus, Torda-Aranyos vármegye, 19. század eleje (kőalapon, alul vakolt, felül vakolatlan fenyőfa boronafal)

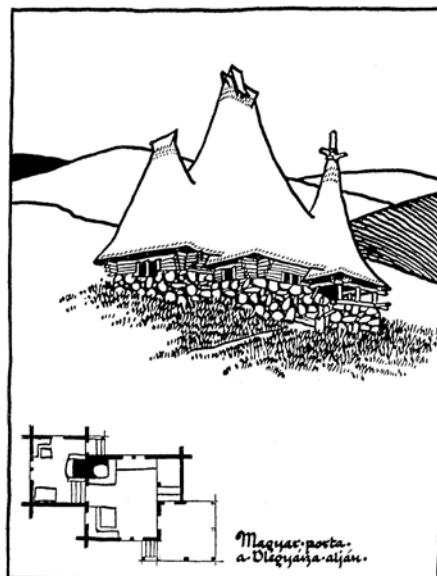

8. Közszekely ház. Kibéd, Udvarhely vármegye, 19. század közepe

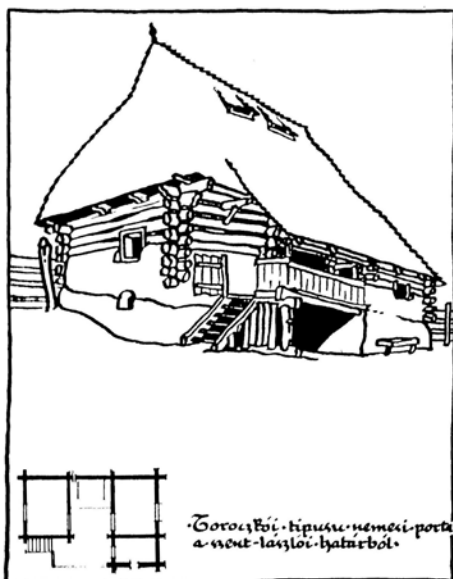
RÉGI KALOTASZEG

9. Kerített udvarház

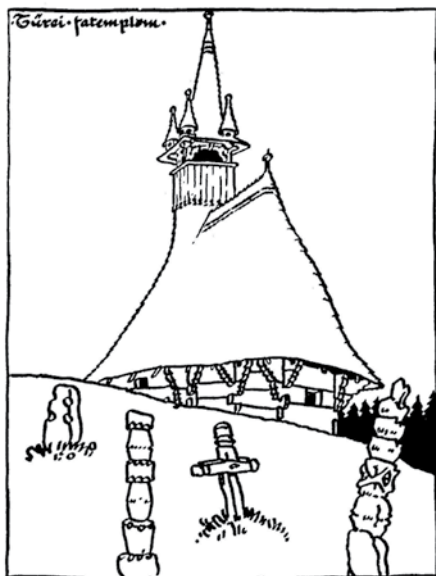
10. Magyar porta a Vlegyásza alján

11. Nemesi porta a szent-lászlói határból

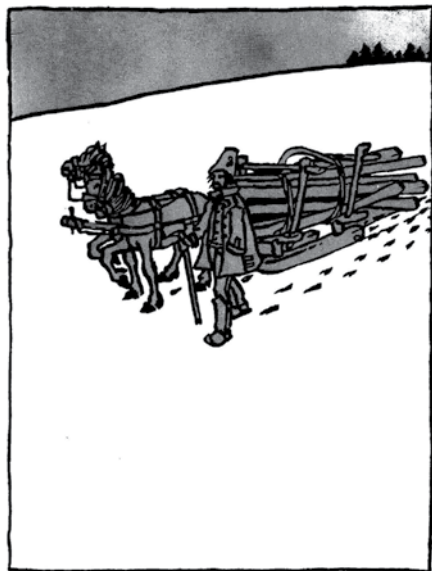
12. Régi fajta pajta-csűr

13. Türei fatemplom

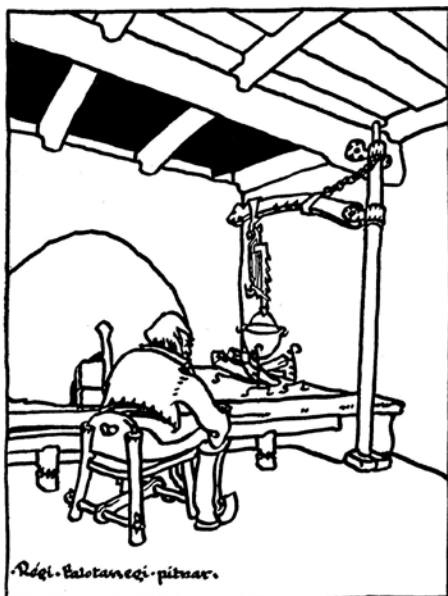
14. Templom előtérben fejfákkal

15. Rönkhúzatás lovakkal

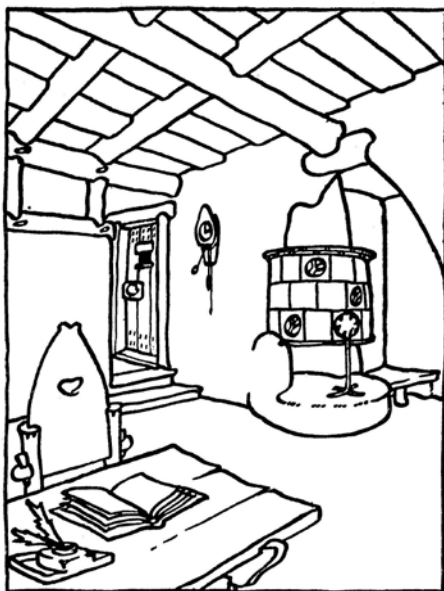
16. „Nyomok a hóban”

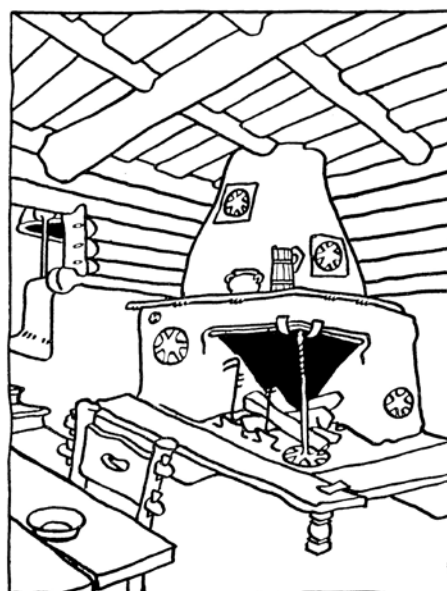
17. Régi kalotaszegi pitvar

18. Régi kalotaszegi kandallós tűzhely

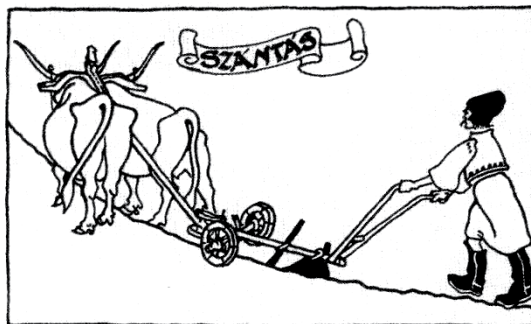

19. Régi kalotaszegi szobabelső

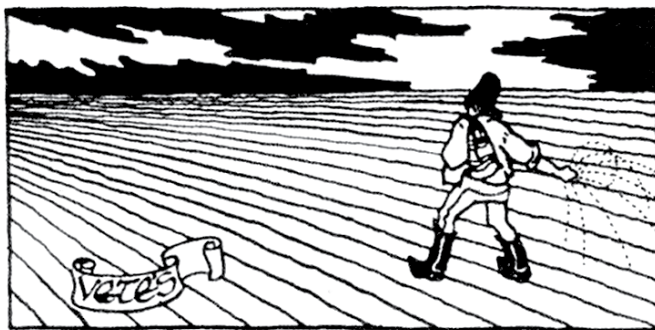

20. Régi kalotaszegi szobarészlet

TESTAMENTUM ÉS AGRIKULTURA

21. Szántás

22. Vetés

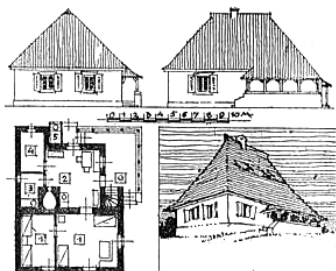

23. Istálló

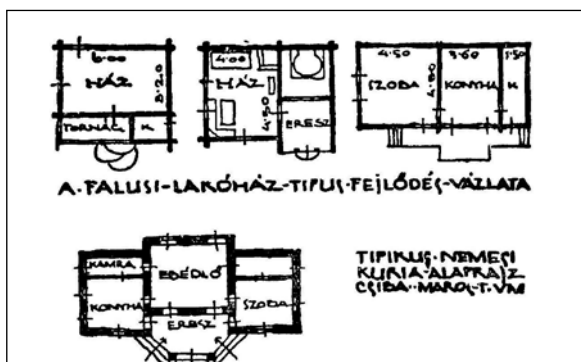
24. Méhes

RAJZOK, GRAFIKÁK

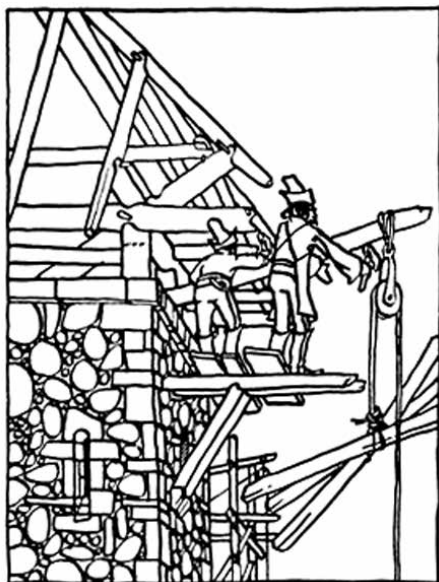

FÖLDMŰVES-KISGAZDA-KORSZERŰ-LAKÓHÁZA
1. SZOBÁ 2. ÉDEDLŐ-KONYHA 3. MOSDÓ-ELŐKAMRA
4. HÁLDI 5. KONYHA 6. BARNYÉNGÉZÉK 7. TORNYOSPADLÁS-LÉLEZŐ

25. Földműves kigazda korszerű lakóháza (tervrajz) / Mezőgazdasági építészet

26. Háztípus alaprajzok / Erdély

27. Ácsok / Régi Kalotaszeg

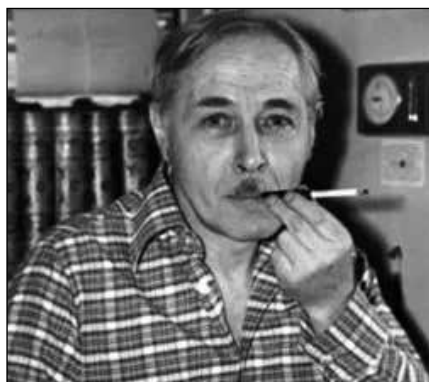

28. Kalotaszegi férfiak asztalnál / Régi Kalotaszeg

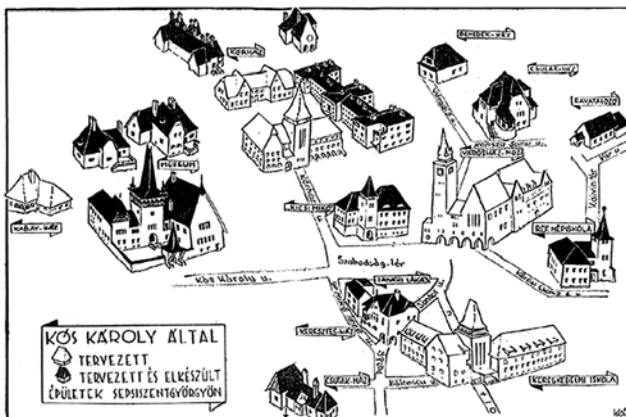
APA ÉS FIA

29. Id. Kós Károly

31. Ifj. dr. Kós Károly

30. Kós Károly által tervezett és elkészült épületek Sepsiszentgyörgyön

32. Néprajzi képek Erdélyből (könyvborító)